

Geloven met een Hebreeuws ijkpunt

Eerste lezing.

Het effect van het 'Hebreeuws ijkpunt' op prediking, liturgie en ethiek

Inleiding

Sinds kort heb ik een Italiaanse schoondochter in spe. En toen zij een beetje in de gaten kreeg waar ik in mijn leven mee bezig ben kwam ze onmiddellijk met een vraag. Ze zei: 'De paus heeft gezegd dat we geen Joden meer mogen bekeren. Maar dat is ons wél altijd voorgehouden. Waarom mag dat nu niet meer? De Joden hebben toch Jezus gekruisigd? Zij zitten toch fout met hun geloof?'

Best spannend om dan juist haar, Italiaanse, uit te leggen dat haar kerk nu erkent dat Jezus niet is gekruisigd door Joden, maar juist door Romeinse soldaten nadat een Romeinse praetor daar opdracht toe gaf.

Als ik haar vervolgens vertel dat Jezus zelf geen christen was, maar een besneden Jood die elke sabbat trouw in de synagoge zat, dat zijn woorden alleen goed te verstaan zijn binnen de rabbijnse traditie, dat de hele Bijbel, ook het Nieuwe Testament, door Joden is geschreven, is zij helemaal in de war.

Maar ze is tegelijk nieuwsgierig. Wat zijn dit voor wissels die worden omgezet?

Historisch overzichtje omzetting wissels

De verwarring bij mijn schoondochter is een verwarring die ik bij veel christenen opmerk. En dat komt omdat de gemiddelde kerkganger nauwelijks iets meekrijgt van de theologische ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog. Daarvan een heel kort historisch overzicht.

Na de Holocaust gaan wereldwijd stemmen op en worden er boeken geschreven die de verhouding Jodendom en christendom, kerk en synagoge, anders willen spellen dan zo'n vijftien eeuwen lang gangbaar was.

In *Frankrijk* zijn er kort na de oorlog de publicaties van de Joodse historicus *Jules Isaac*. Al in de tijd dat hij ondergedoken zat ging hij zich verdiepen in de christelijke uitleg van de Bijbel en hij liet zien hoe Jood- vijandig die was; met als bedoeling de verhouding tussen Joden en christenen te verbeteren. Op zijn verzoek werd hij uitgenodigd voor gesprek door het Vaticaan ttv paus Pius XII. De impact van die gesprekken op de Rooms-Katholieke Kerk was groot. Het kwam onder paus Johannes XXIII in 1961 tot een decreet met a) een officiële kerkelijke veroordeling van het antisemitisme, b) een erkenning van de blijvende geldigheid van het jodendom als de wortel van het christendom, c) een afwijzing van de vervangingstheologie en d) een afwijzing dat de Joden schuldig zouden zijn aan de dood van Jezus. Dit decreet mondde in 1965 uit in de beroemde encycielik *Nostra Aetate*.

In *Nederland* kwam onder invloed van theologen als Miskotte, Gerssen en Kroon in 1951 in de Hervormde Kerk een Kerkorde tot stand die als eerste in de wereld speciaal de verhouding met het volk Israel aan de orde stelt zoals het zich al eeuwen lang aan ons voordoet; en voor kerkenraden wordt het gesprek met de synagoge verplicht gesteld.

In *Duitsland* schreef in 1967 Friedrich Wilhelm Marquardt een dissertatie over Karl Barth onder de titel *Die Entdeckung des Judentums für die christliche Theologie*; eenmaal hoogleraar in Berlijn leerde hij zijn studenten een nieuwe bijbeluitleg, uiteindelijk in de jaren '90 resulterend in een zeven-delen-dikke nieuwe christelijke dogmatiek.

In de *Verenigde Staten* schreef Paul van Buren in 1980 een nieuwe christelijke theologie waarin Gods verbond met het volk Israel de basis van alles vormde. In datzelfde jaar verkondigde de *Wereldraad van kerken* dat de gebruikelijke christelijke leermethodes de vruchtbare grond hadden gecreëerd waarop de Holocaust kon plaatsvinden. In 1981 schreef Hans Jansen, later verbonden aan het *Simon Wiesenthal Centrum te Brussel*, zijn invloedrijke boek *Christelijke Theologie na Auschwitz* waarin hij onder andere liet zien dat het antisemitisme zelfs zit in onze bijbelvertalingen.

Vanaf die jaren '80 komt er hier in Nederland een stroom van literatuur op gang waarin christelijke theologen zoeken naar een nieuwe verhouding ten opzichte van Israël; in de kringen waarin ik verkeerde waren dat mensen als Willem Zuidema, Willem Duvekot, Klaas Smelik, Frans Breukelman, Willem Barnard, Frank de Graaff, Henk Vreekamp, Simon Schoon, Henk Huyser, en later Maarten den Dulk, Piet van Midden, Marcel Poorthuis, en vele anderen.

Ik sluit dit historisch overzichtje af. In 2002 kwam de huidige PKN met een nieuwe Kerkorde waarin al in Artikel 1 lid 1 wordt gesteld dat de Kerk deelt in de *aan Israël* geschonken verwachting van het Koninkrijk van God; en nog in datzelfde Artikel 1 – lid 7 – wordt gesteld dat de Kerk onopgeefbaar met het volk Israël verbonden is. In 2008 stuurt de Generale Synode een nota naar alle protestantse kerkenraden waarin wordt gesteld (ik citeer):

De verbondenheid met Israël is uniek; die is gegeven met de belijdenis van Jezus als Messias. Door het geloof in Hem worden gelovigen uit de volkeren betrokken op de Tenach als het Woord waaraan Jezus gestalte wilde geven. [...] Via deze Tenach leren zij zichzelf verstaan als goyim in het gezin der volkeren waarin het volk Israël Gods eerstgeboren zoon heet.

De kerk mag nooit vergeten dat Jezus een Jood was, opgegroeid in de Joodse traditie, levend met de Tenach. Hoezeer hij ook van 'van boven' komt, hij is in Israël thuis. Al zijn woorden hebben in de wereld van Israël hun ijkpunt; daarbuiten krijgen zijn woorden al gauw een andere betekenis. Daarom is de kerk er ook alles aan gelegen van Israël zelf te horen hoe het met de Tenach leefde en leeft en wil zij daarvan leren.

De kerk van mijn jeugd

Zoals ik al zei in het begin: dit alles heeft nauwelijks impact op de gemiddelde rooms-katholieke of protestantse kerkganger. Dat gold ook voor mij in de jaren '50 en '60. Toen ik nog op de lagere school zat beseftte ik niet dat er normaal gesproken ook Joodse leerlingen om mij heen hadden moeten zitten. Maar vlak voor mijn geboorte werden meer dan 100.000 Joden uit de Nederlandse samenleving gevestigd en brutaal vernederd en vermoord. Waar komt de voedingsbodem voor zo iets gruwelijks vandaan?

Toen ik als tiener op catechisatie zat, las de dominee ons de Bijbel voor alsof die gisteren door christenen was geschreven; waarschijnlijk zelfs door Hollanders, want buiten de Staten-Vertaling was geen heil. Natuurlijk stond overal in de Bijbel het woord Israël, maar daaronder verstonden wij onszelf, de kerk. Dus als we in de Bijbel lazen over *heidene*n dan dachten we aan al die mensen buiten *de kerk*. En zo leeft dat woord nog tot vandaag de dag voor veel mensen. Maar *goyim*, 'heidene' n, is in de Bijbel simpel het woord waarmee de volkeren buiten *Israel* worden bedoeld. Dus juist *wijzelf* worden in de Bijbel met het woord 'heiden' bedoeld. Als iemand ons dat toen verteld had, zouden we hem waarschijnlijk voor ketter hebben uitgescholden.

Niemand van ons in die jaren '60 dacht bij het lezen van de Bijbel aan het fysieke volk Israël zoals dat al 4000 jaar op deze wereld onder ons leeft. Niemand van ons beseftte dat Jezus een Jood was, dat God dus in de kerstnacht mens was geworden met een Joodse nationaliteit. Laat staan dat we bedachten dat daar 2000 jaar van voorbereiding aan vooraf waren gegaan, zodat Jezus ook werkelijk geboren zou worden in de Joodse traditie en zou worden opgevoed met de Tenach.

Concrete voorbeelden omzetten wissels

Wat zou nu de impact moeten zijn van wat nu al zo'n 70 jaar door theologen wordt gezegd en wat dus in de Kerkorde van de PKN wordt voorgeschreven? Hoe antisemitisme te bestrijden en, voorzover het in onze macht ligt, voedingsbodem daaraan te onttrekken. Antwoord: door de Bijbel anders te lezen – soms zelfs andersom! – dan wij 15 eeuwen gewend waren te doen. Ik geef daar twee voorbeelden van.

Voorbeeld 1

Al eeuwen, tot en met het Nieuwe Liedboek 2013 wordt in onze kerken gezongen (Psalm 118:8): 'De steen die door de tempelbouwers verachtelijk was een plaats ontzegd, werd

tot verbazing der beschouwers ten hoeksteen door God zelf gelegd.' Dus wij zingen, de *tempelbouwers*, de Joden dus, hebben de door God gelegde hoeksteen veracht. Het past helemaal in de gangbare uitleg: de Joden hebben Jezus verworpen. Maar: In de Hebreeuwse tekst is helemaal geen sprake van '*tempel*-bouwers'. In Psalm 118 wordt door de synagoge al 3000 jaar bezongen hoe groot Gods liefde voor zijn volk Israel is, maar dat de *bouwers* en de beschouwers - en daarmee worden bedoeld de volkeren rondom Israel, wij dus in feite - aan Israel verachtelijk een plaats hebben ontzegd; maar God maakt zijn volk tot hoeksteen in wat Hij doet.

Wij zingen dus in onze liturgie in de berijming van Psalm 118 het *omgekeerde* van wat er in de Bijbel staat. Kun je dat dan zo blijven zingen?

Natuurlijk ken ik de christelijke interpretatie. Petrus citeert Psalm 118 en stelt dat Jezus plaatsvervangend de hoeksteen is geworden van een geestelijke tempel die de grenzen van Israel overstijgt; en ja, dat geloof ik. Jezus zelf betreft de fundamentele steen ook op zichzelf in een gesprek met de schriftgeleerden, waarbij Hij die schriftgeleerden in de positie van de bouwers manoeuvreert; en ja, dat mag Hij doen. Maar nergens zit daar dedain in ten opzichte van het hele Joodse volk zoals in onze liturgie gesuggereerd wordt.

Wij zouden deze psalm moeten lezen en zingen terwijl we bedenken dat Jezus die samen met zijn discipelen zong bij de viering van het Pascha, zoals Hij jaarlijks deed en zoals deze psalm nog altijd in de synagoge klinkt. Het is een lied van Israel; wij zijn het pas zo'n duizend jaar geleden *mee* gaan zingen.

Voorbeeld 2

De brief van Paulus aan de Romeinen. De NBG vertaling van 1951 zal velen van ons hebben beïnvloed. Maar daarin is het oude vervangingsdenken nog levendig aanwezig. De Jodenvervolgingen, de holocaust en 1948 hebben geen invloed op de vertalers. In hoofdstuk 2 bijvoorbeeld staan er als titeltjes boven de schriftgedeelten: a) het oordeel van God over de Joden, b) de wet baat de Joden niets, en: c) de besnijdenis baat de Joden niets. Met andere woorden, de vertalers suggereren dat je de tekst zo moet lezen: de Joden zitten fout en zijn afgeschreven door God; wij, de christenen, zitten goed en horen bij God.

Maar als je die titels weghaalt, deze vertaal-bril afzet, en gewoon gaat lezen, dan zie je dat Paulus in Romeinen 2 ervan uitgaat dat de Joden altijd al bij God horen, al sinds de dagen van Abraham. En hij richt zich nu juist tot hen, zijn eigen volk, in Romeinen 2 t/m 4 om hen ervan te overtuigen dat via Jezus nu ook heidenen, niet-Joden, ook echt bij Gods volk mogen gaan horen; om Jezus' wil mede-burgers van Israel. In dat ijzersterke betoog geeft hij aan dat ook Israel altijd heeft geleefd uit genade, een opstanding uit de doden zelfs - gelet op de verwekking van Izaäk - en dat zijn evangelie naar de heidenen daarmee geheel in lijn is.

Dus wat wordt betoogd is: niet de Joden worden afgeschreven (zoals die titels suggereerden), nee, wij, de heidenen worden juist bijgeschreven! Dat is het omgekeerde van hoe deze woorden vaak zijn begrepen. In plaats van dat stille dankbaarheid voor Paulus' woorden ons vervulde, zijn we zijn woorden gaan lezen als een afschrijving, en niet alleen van Paulus' tijdgenoten, maar gelijk maar van het hele Joodse volk.

Dit omgekeerde lezen of horen in bijbelteksten dan er werkelijk staat, hoort bij een eeuwenlange kerkelijke traditie waarin het volk Israel niet aanwezig is, of wordt gezien als *passée*, of zelfs wordt gezien als verdoemd. Voedingsbodem voor antisemitisme, met op Europees erf al zo'n duizend jaar Joden-vervolging.

Inbrengen van het Hebreeuws ijkpunt

Het was in 1991 dat ik Henk Vreekamp hoorde spreken op een classicale vergadering. Hij was door de Synode van de Hervormde Kerk vrijgesteld als studiesecretaris voor verhouding tussen Kerk en Israel. In later jaren ben ik veel met hem opgetrokken. Een kern in zijn denken was wel het woord van Paulus 'Wees niet hoogmoedig, maar vrees' (Rom.11:20), een tekst die hij niet ophield te citeren. Hij voerde om zo te zeggen een

gevecht tegen de hoogmoed in de christelijke theologie die het antisemitisme in de hand werkt.

Tegenwoordig kennen we trouwens ook een christelijke hoogmoed die juist *filosemitisch* is te noemen: Israël wordt geknuffeld. Ondertussen is men arrogant genoeg om te weten hoe het nu verder moet Israël, en vindt men het hoog tijd dat alle Joden zich nu eens tot Jezus bekeren; maar dan uiteraard wel tot de Jezus zoals deze christenen zich Hem voorstellen.

Terug naar Henk Vreekamp. In 1991 hoor ik hem nadenken over de vraag hoe toch te voorkomen dat in de kerk standaard *Israel-loos* wordt gesproken; in apostolicum, in dogmatiek en in exegeze. En ik hoor hem formuleren:

'.. de(ze) verhouding van God en mens mogen we niet langer als een tweevoud spellen. De Schriften reiken ons op zijn minst drie woorden aan voor de ontmoeting tussen God en mens, het drievoud van de verhouding tussen God, Israël en de volkeren. De kerk van de vierde eeuw heeft gedacht dat de verhouding van God en mens met twee woorden bezegeld kon worden. Daarin vergiste zij zich deerlijk.'

Ophouden om in *tweevoud* en daarmee *in algemene zin* te spreken over de relatie tussen God en de wereld; op z'n minst in *drievoud* en daarmee *specifiek* spreken. Wat bedoelt hij daarmee?

Wat versimpeld gezegd: als de kerk verkondigt dat God mens is geworden, dan is dat 'spreken in tweevoud'. Je hebt daarin God en je hebt de mens. Beide begrippen, God en mens, klinken daarbij algemeen, bijna universeel. Het wordt in zo'n zin niet duidelijk dat het om een specifieke God en mens gaat. De ene god is immers de andere nog niet, en de ene mens is de andere nog niet.

'Spreken in drievoud' is veel specifiek. Dan is het niet meer: God wordt mens. Dan wordt het

1. de God van Israël, JHWH, wordt mens.
2. En met de 'mens' wordt dan niet een statenloos of bloedeloos mens bedoeld, maar een mens van vlees en bloed, geboren en gedrenkt in de Joodse cultuur en traditie.
3. En vanuit Israël openbaart JHWH zich aan de *gojiem*, heidenvolken, aan de niet-Joden.

Het tweevoud God-mens maakt daarmee plaats voor een principiële drievoud; het drievoud *JHWH-Israël-gojiem*. JHWH treedt in de gestalte van een besneden Jood de wereld binnen. En Henk pleit ervoor vanaf nu ieder bijbelgedeelte vanuit dit drievoud te doordenken en te exegetiseren.

Wat hij hiermee stelt klinkt zo eenvoudig. Maar de consequenties zijn groot. Het geeft een nieuwe en ook spannende en actuele zeggingskracht aan elke bijbeltekst.

In zijn boek *Zonder Israël niet volgroeid* geeft Vreekamp zelf een voorbeeld met Psalm 117. In alle variaties in het Nieuwe Liedboek: Israël-loos. 'Laudate omnes gentes...'

In tweevoud gehoord kun je Psalm 117 vrolijk bij elk kampvuur zingen: 'Loof de HERE, alle gij volken, prijst Hem alle natiën...'. Gezelligheid troef.

In drievoud gehoord is alles anders. Het is immers een psalm; dus een lied van het volk Israël. Israël zingt. En Israël doet zingend een oproep aan alle *gojiem*, alle heidenvolken. Die oproep is: zing mee! Zing mee om te loven JHWH, de God van Israël. En waarom zouden de volkeren dat moeten doen? Het antwoord van Israël: want de goedheid van de ENE is machtig over ons, zijn volk, en zijn trouw aan ons *ad olam*.

Dus wij, gojiem, niet-Joden, worden geroepen de ENE te prijzen omdat Hij trouw is aan zijn volk Israël? Ja. Ja, loof God om zijn trouw; loof Hem die zijn trouw aan Israël nooit heeft gekrenkt. Dat is waartoe Psalm 117 in al zijn kernachtigheid oproept.

Gebruik dit denken in drievoud bij je preekvoorbereiding en alles komt op spanning te staan.

Zet dit eens naast een kerk die dit lied in de Tweede Wereldoorlog zingt terwijl om haar heen het volk Israël wordt gedeporteerd. Binnen de kerk klinkt bij de aanvang al 'Onze hulp is in naam van de ENE die trouw is tot in eeuwigheid', een woord uit de Psalmen; de

ENE die zijn trouw aan Israel nooit gekrenkt heeft. Maar wie legde in de kerk in WOII een verband met het lot van de Joden om haar heen? De woorden van de Psalmen waren losgezongen van Israel.

Natuurlijk waren er predikanten die de band met Israel wél beleden, mensen als Heiko Miskotte. Maar bij hem komt dan ook al gauw de bange vraag op: als God inderdaad trouw is aan zijn volk, zou Hij dan niet met hén mee zijn gegaan in de ballingschappen en de deportaties, heeft Hij ons, de heidenen, dan al niet lang alleen achtergelaten in onze kerk?

En dan heb ik in dit verband Paulus nog niet eens genoemd. Hij citeert Psalm 117 in Romeinen 15. En hij stelt daar a) dat Jezus Christus de dienaar van de besnijdenis, van Israel, is geworden om al Gods beloften uit het verleden waar te maken, én ook b) dat Jezus Christus is gekomen opdat de *gojiem* de HERE God vanwege zijn ontferming zullen loven *tesamen met zijn volk Israel*. Ook een tekst die Vreekamp graag citeerde. Wat hebben we daarvan als christenen waar gemaakt? We hebben de Psalmen wel van Israel gekaapt, maar we zingen ze niet verbonden - letterlijk en figuurlijk niet - met Israel. Mij dunkt, exegese in drievoud, dan heb je genoeg om op te kauwen voordat je één woord van je preek op papier zet.

Welke bijbeltekst je ook ziet en hoort: altijd is op een of andere manier dat drievoud aanwezig: JHWH, Israel en de volkeren. En hoe is de verhouding *tussen* die drie? Tussen JHWH en Israel? Tussen JHWH en de volkeren? Tussen Israel en de volkeren? Wat voor spanning zit er allemaal niet tussen deze drie 'hoofdrospelers' in onze wereldgeschiedenis?

En – last but not least! – hoe verhoudt Jezus, de Christus, zich ten opzichte van al deze drie en al die spanningslijnen tussen deze drie?

In hoofdstuk 17 van het eerste deel van het Drieluik heb ik geprobeerd dit alles ook schematisch weer te geven. Het hoofdstuk dat ik eindig met de woorden: 'Zo staat de naam van Christus, Ichthus, voor mij in het hart van alle vragen en verhoudingen in onze wereld. En zo is Hij het hart van mijn leven.'

Inbrengen van de Hebreeuwse taal

Dus. Lees de Bijbel als een boek geheel geschreven *door gelovige Joden, als hun boodschap aan de heidenen*, aan de volkeren der aarde.

En dat betekent dat de bijbelwoorden hun bron hebben in de Joodse traditie; en dat hun grondbetekenis ook ligt in de Hebreeuwse taal.

En dan ga ik naar een andere grote denker die mij bijbracht wat 'geloven met een Hebreeuws ijkpunt' is: Friedrich-Wilhelm Marquardt, hoogleraar systematische theologie te Berlijn. Zeven kloeke delen telt de dogmatiek die hij in 2002 naliet aan universiteit en kerk.

Friedrich-Wilhelm Marquardt doordenkt alle bijbeluitleg opnieuw. Met daarbij ook een volstrekt serieus nemen van het zelf-verstaan van Israel, dus met veel aandacht voor de rabbijnse theologie, de uitleg in de sjoel. Met de *Hebreeuwse taal*, en dus ook het Hebreeuwse *denken*, als ijkpunt.

En daar moet ik even bij stilstaan. Want ja, taal en denken; dat is een dingetje. Weet u: in een taal hoor je ook een manier van denken. Er zijn, bijvoorbeeld, talen, zoals bijvoorbeeld het Nederlands, waarin in een zin meestal eerst het onderwerp wordt genoemd, daarna het werkwoord; 'Jan loopt en danst op straat'. Wij zijn dus eerst geïnteresseerd in over wie het gaat, en daarna wat hij/zij doet. Maar er zijn ook talen waarin dat andersom gaat. 'Hij loopt en danst op straat, Jan'. De aandacht gaat dus eerst naar wat er gebeurt; en dan komt pas de vraag op: wie doet dat dan?

Misschien denkt u 'nou en?', maar dat maakt een wereld van verschil. Als eerst het onderwerp komt, dan vult zich dat in met wat u daarvan weet. 'Oh, ik weet al wie het zegt of wie het doet', zegt de Hollander dus eigenlijk; en zo kijkt hij dus al bevooroordeeld naar wat komt.

Maar in het Hebreeuws bepalen de werkwoorden hoe je het onderwerp moet verstaan. Eerst serieus kijken naar wat daar gezegd en gedaan wordt, en dan pas: hé, dus zo ben jij, zo doe jij?

Wel, Marquardt signaleert: Onze hele christelijke theologie heeft altijd eerst ingevuld wie God is of wie Jezus is. Vraag aan de eerste de beste die u tegen komt op straat 'waaraan denkt u als u aan God denkt?', en binnen de kortste keren hoort u iets zeggen als 'Almachtig, Alwetend, Alomtegenwoordig..'

Het is maar de vraag of we daarna nog konden horen hoe anders de bijbelse God is. Zo anders dan wij eigenlijk al van tevoren hebben bepaald.

In het bijbels Hebreeuws wordt God gekend door zijn daden, met name zijn daden in de geschiedenis met zijn volk.

Miskotte heeft in zijn indrukwekkende boek *Als de goden zwijgen* een bijzondere paragraaf gewijd aan wat hij noemt een grote 'Opruiming'. Ruim eerst alles maar eens op waaraan u denkt bij het woord 'God'. En begin dan opnieuw. En luister dan naar hoe het Oude Testament over God spreekt. Luister eerst naar de werkwoorden. Hoor hoe relationeel die zijn. Hoor hoe Hij zichzelf voorstelt: God van Abraham, Izaäk en Jakob: relationeel. Hoe Hij zich voorstelt aan Mozes en zijn volk: Ik Ben JHWH, ontfermend, genadig, lankmoedig, overvloedig in vriendschap en in trouw... (Ex.34:6). Opnieuw: hoe relationeel!

Dat is andere koek dan 'alwetend, alomtegenwoordig...' Er zijn zoveel woorden die wij met 'God' verbinden, maar die in het Hebreeuws niet eens gedacht kunnen worden!

Neem een woord als 'berusten' dat in veel religieuze kringen zo'n belangrijke rol speelt; de mens wikt, God beschikt; daar moet je in berusten. In de Bijbel echter – 66 boeken! – komt dat hele woord nergens voor; kijk maar in een Concordantie. 'Berusten' bestaat niet in het bijbels-Hebreeuwse denken, het hoort niet bij die geloofsbeleving en geloofstaal. Het woord 'berusten' hoort bij heidense religie. Verbindt dat nooit met de HERE.

Wat er tevens gebeurt als we het bijbels-Hebreeuwse denken als ijkpunt nemen, is te typeren als een gewin aan *concretie* in al ons spreken en denken.

De Bijbel denkt niet in concepten, begrippen of modellen, maar veel meer in 'vlees en bloed'. De bijbeltaal wil niet naar de abstractie. Bijvoorbeeld het woord 'denken' is altijd verbonden met daden, werken. Woord/spreken en daad/doen vallen vrijwel ineen, zijn hetzelfde 'dabar'.

'Geen woorden maar daden' kun je niet zeggen in het Hebreeuws; 'geen dabar maar dabar'? Denken sec, zijn-op-zich, kent het Hebreeuws niet. JHWH betekent niet 'Ik ben', zo van die zit daar ergens te zijn, maar 'Ik zal er-zijn, bij jou namelijk, zoals Ik er-zijn zal'.

Door deze concretie ontstaat een heel ander wereldbeeld dan wij gewend zijn.

Christenen lijken soms hun best te doen om deze aardse werkelijkheid te ontstijgen en op te stijgen naar een ideële hemelse werkelijkheid; dat hebben we ontleend aan onder andere het Griekse denken. Maar het Hebreeuwse denken *kies*t juist voor de concrete aardse werkelijkheid als de werkelijkheid waarin God zijn verbond met zijn volk heeft gesloten. God kiest voor de aarde, noemt zich met namen van mensen: God van Abraham. De Bijbeltaal is meer aarde-gericht en hoe wij leven moeten, dan hemel-gericht.

Daarnaast noemt Marquardt het Hebreeuwse besef van *het relationele, interpersoonlijke*.

In het concrete bestaan ben ik niet alleen. Er is een gemeenschap om mij heen: een moeder, een vader, een gezin, een familie, een dorp, een maatschappij. Voor de bijbelse mens: een verbondsgemeenschap. Die gemeenschap is belangrijker dan de enkeling; die gemeenschap vormt het kader, het verband (het Verbond) waarin de individu wordt opgenomen en zijn levens- en zinsverband, zijn roeping ook, vindt.

De basis van deze verbondsgemeenschap is niet een nationalistische of paternalistische of wettische systeemdwang, maar de basis van deze gemeenschap is alsmaar doorgaand leren, onderwijzen: de dynamische Torah en Talmoed.

De Hebreeuwse levensstijl kan dan ook weinig beginnen met een 'cogito ergo sum' (ik denk, dus ik ben) à la Descartes. Eerder met een 'cogitamen...', *wij* denken; en dus *doen* wij zo, handelen op een bepaalde manier. Elke mens is een antwoordend mens, een

verantwoordelijk mens die weet van eigen taak en roeping, maar in het brede kader van de taak en roeping van de hele gemeenschap.

Wie zo de Bijbel leest en uitlegt zal merken hoe belangrijk het gewone aardse leven en de hele schepping wordt en wat God wil dat we daarin doen.

Die concretie en dat relationele valt ook op bij *de betekenis* van allerlei woorden. En daarmee sluit ik af.

Wat *waarheid* is, wordt door ons eigenlijk verstaan vanuit het Grieks. Het Griekse woord 'a-létheia' betekent 'zonder verhulling'. Wij spreken dan ook graag over de *naakte* waarheid; die moet worden gevonden. Deze waarheid zoekt vooral naar de onthulling van *feiten*. Waarheid heet dan wat in overeenstemming is met de feiten.

De Hebreeuws denkende mens vindt deze 'waarheid' echter betrekkelijk. *Waarheid* in het Hebreeuwse idioom betekent vooral: betrouwbaar zijn voor je medemens, een goede naaste zijn voor een ander. Niet de *feiten* zijn van doorslaggevend, maar *de naaste* die op mij rekent. Stel dat ik opgejaagde mensen verberg voor de overheid maar dat bij navraag toch ten stelligste ontken. Waar menigeen mij zou verwijten dat ik dan lieg (ik spreek de feiten immers tegen), is dit in Hebreeuwse zin juist de hoogste waarheid: ik blijf namelijk zeer betrouwbaar voor die naasten die bij mij schuilen en op mij rekenen.

Wat *barmhartigheid* of *ontferming* in wezen is, is in het Hebreeuws direct duidelijk, omdat hetzelfde woord ook 'baarmoeder' betekent. Het ijkpunt van het norm-woord barmhartigheid ligt dus ahw in de baarmoeder. Dat wil zeggen: barmhartigheid is eigenlijk die activiteit waardoor een leven dat nog niet op zichzelf kan (be)staan, omsloten wordt door de schoot van een ander mens. Wie dunkt u, 'dat de naaste geweest is van de man, die in handen der rovers was gevallen?' onderwijst Jezus. Het antwoord: 'Die hem barmhartigheid bewezen heeft'; die hem op schoot nam. Werkelijke ontferming is *inwendige* ontferming, een handelen vanuit 'de schoot' om te redden wat uit zichzelf niet leven kan, en zich zo waarachtig een naaste te tonen.

Of neem het woord *liefde*. Wij horen daar vooral een *gevoel* in. We begrijpen dan ook niet hoe in het Hebreeuws de liefde geëist kan worden: Gij zult God liefhebben boven alles en uw naaste als uzelf. Liefde kun je toch niet dwingen?

Toch is het simpele feit dat 'liefhebben' in het Hebreeuws een *gebod* is, in wezen al de oplossing van ons probleem. Liefde gaat dus niet zozeer over iets wat *gevoeld* moet worden, het gaat niet om een lief *vinden* van de ander, het gaat om een manier van *doen*. Zelfs je vijand kun je overeind helpen als hij gevallen is; je kunt hem een beker water geven als hij dorst heeft.

Wel, zo kan ik doorgaan over alle woorden en begrippen in de Bijbel: *Gerechtigheid*, die niets van doen heeft met woord justitie – een woord uit het Romeinse recht – maar met de taak om mensen tot hun recht te laten komen. *Geloof*, dat niets te maken heeft met een mondelinge belijdenis of een bepaalde leer, maar dat gestoeld is op een wederzijds vertrouwen in elkaar waardoor je op een bepaalde manier leeft.

Zelfs begrippen als *dood* en *leven* zijn vanuit het Hebreeuwse ijkpunt anders te begrijpen dan wij van tevoren invullen. Het zijn niet allereerst biochemische begrippen, maar ze vinden vooral hun inhoud in de sociale sfeer, binnen de kaders van de verbondsgemeenschap. Wandelen mensen met God en elkaar bij de Torah, dat is leven. Leef je zo niet, dat is dood.

Afsluiting

Zo heb ik in deze eerste lezing vandaag proberen aan te geven wat ik bedoel met 'geloven met een Hebreeuws ijkpunt'.

Ik ben daarmee dus niet zozeer bezig de toekomst van Israel vanuit de Bijbel te duiden; iets wat veel christenen bezig houdt. Laat staan dat ik het volk Israel ga voorschrijven wat het zou moeten geloven. 'God zal zijn waarheid nimmer krenken, maar eeuwig zijn verbond gedenken'; die woorden van Psalm 105 klinken tot de dag van vandaag in de

synagoge, en die lijken me veelzeggend genoeg; en de synagoge zelf exegetiseert die Psalm wel.

Ik verdiep mij wel in rabbijnse theologie, wil weten hoe Israel zichzelf verstaat, geniet van Joodse denkers als Abraham Joshua Heschel, Pinchas Lapide, Elie Wiesel, Viktor Frankl en tegenwoordig ook Jonathan Sacks. Maar al in mijn eerste boeken in de jaren '90 ligt daar niet mijn skopus. *Ik* ben geschrokken van het beschadigende van de christelijke geloofsleer voor de heidenvolkeren in het algemeen en voor Joden in het bijzonder. Als predikant en theoloog probeer ik daarin denkfouten te herstellen en ons eigen geloofsleven te vernieuwen. 'Geloven met een Hebreeuws ijkpunt' noemde interviewer Reinier Gosker dat, en dat vond ik een mooie samenvatting.

Ik besef ook: ik praat als predikant laat in de tijd. Misschien wel te laat.

Ook al zou het binnen de kerk nog tot een herijking komen, wie krijgt dat dan nog mee onder die miljoenen die de kerk al lang vaarwel hebben gezegd?

Afgelopen zomer was ik één van de duizenden die in *Trier* de *Liebfrauenkirche* bezochten. Je ziet de meeste mensen er doorheen lopen als door een museum. Bij de hoofdingang trof mij opnieuw wat ik bij zoveel van die oude kathedralen zie, de standbeelden tegenover elkaar van kerk en synagoge: links de kerk met kruis en avondmaalsbeker, gesymboliseerd door een statige Maria, de lieve vrouwe (van wie iedereen is vergeten dat zij een Jodin is), en rechts een verslagen vrouwengestalte die de synagoge of heel het Joodse volk symboliseert, (dus in principe de ware Maria, Mirjam in haar eigen taal). Maar Mirjam staat daar afgebeeld met een gebroken lans, en in *Trier* zelfs met een blinddoek voor de ogen en een kroon die van haar hoofd kantelt. De kerk dus triomfantelijk afgebeeld tegenover een geslagen synagoge; het DNA van de hoogmoed waar Vreekamp tegen vocht. Het is niet vreemd dat dat ook het denken en geloven van mijn Italiaanse schoondochter en zoveel anderen heeft gevormd.

Maar wat ik daar in *Trier* en overal als heel problematisch beleef:

Vreekamp dacht nog heel kerkelijk en bewoog zich daar ook in. Ik leef in een gesecculariseerde wereld en bewoog me naast mijn werk als predikant ook als consultant in de maatschappij. En ik zie die mensen daar in *Trier* door de kathedraal lopen als door een museum; hoogstens verbinden zij die kerk nog met gedachten over persoonlijk zielenheil.

Maar ze hebben er geen erg in dat ze – hoe gesecculariseerd ze ook zijn – het hoogmoedige DNA van eeuwen christelijke prediking in hun genen hebben. En ze hebben daardoor *geen verweer tegen antisemitisme*; ze hebben *geen ethiek vanuit bijbels-Hebreeuwse wortels*; ze verbinden Jezus met individueel zielenheil en niet met zoiets groots als *de verhouding tussen Israel en de volkeren*, en tussen de volkeren onderling. En juist dit verweer, deze ethiek en zicht op die verhoudingen hebben we in de wereldpolitiek van vandaag broodnodig; willen we tenminste voor ons nageslacht nog een toekomst op deze aarde openen.

En wat al die kathedralen betreft, tot en met de Bovenkerk in mijn eigen woonplaats Kampen: je zou willen dat ze een bordje bij de ingang hangen met de mededeling dat die beelden van *Maria tegenover Mirjam* er staan als een waarschuwing om nooit meer zo arrogant en exclusief te denken.

Bronnen bij deze lezing

Paul M. van Buren, *A theology of the jewish-christian reality, Discerning the way. Part 1*, San Francisco 1987

James D.G.Dunn, *Romans 1-8*, World Biblical Commentary 38A. 1988 Dallas, Texas

Jules Isaac, *Jesus and Israel, A call for the necessary correction of Christian teaching on the Jews*. New York 1971

Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland, *Het Israëliisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten, Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*. 11 april 2008

Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz, Theologische en kerkelijke wortels van het anisemitisme*, 's-Gravenhage 1981

Friedrich-Wilhelm Marquardt, *Von Elend und Heimsuchung der Theologie. Prolegomena zur Dogmatik*. München 1988. *Das christliche Bekenntnis zu Jesus, dem Juden. Eine Christologie*. München: band 1 1990, band 2 1991.

K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen*, Verzameld werk 8, Kampen 1983

H. Vreekamp, *Zonder Israël niet volgroeid, visie op de verhouding tussen Kerk en Joodse volk van hervormde zijde*, Kampen 1988

Willem Zuidema, *Gods partner, ontmoeting met het jodendom*, Baarn 1988